

ПРОБЛЕМИ ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА ТА ІСТОРІОГРАФІЇ

УДК 94(477+560)»16»:930.2(092)

В. В. Верстюк

УКРАЇНСЬКО-ТУРЕЦЬКІ ВІДНОСИНИ СЕРЕДИНИ XVII ст. В ОЦІНЦІ М. І. КОСТОМАРОВА

У статті на основі аналізу праць М. І. Костомарова висвітлено українсько-турецькі відносини середини XVII ст., а саме: функціонування дипломатичних посольств та місії, намагання Б.Хмельницького протистояти Польщі за допомогою союзу з Османською імперією та її васалом – Кримським ханством.

Ключові слова: Б. Хмельницький, козацька Україна, посольство, дипломатія, відносини, угода, договір, протекція

Українська історична наука протягом XVIII – першої половини XIX ст. не надавала належного значення свідченням польських та турецьких хроністів XVII ст. про факт існування українсько-турецьких відносин за часів гетьманату Б. Хмельницького, вбачаючи в них або свідому обмову (з польського боку), або східне перебільшення (у випадку з турецьким хроністом Наїмою). Деякі явно неправдоподібні деталі цих повідомлень (як, наприклад, обіцянка гетьмана та козаків прийняти іслам) змушували сумніватися в їх істинності [10, с.87].

У 70-х рр. XIX ст. ситуація дещо змінилася. У цей час М. Костомарову вдалося виявити в складі Коронної метрики (державного архіву Речі Посполитої) та Архіву Міністерства закордонних справ у Москві оригінали текстів листування Б. Хмельницького із султаном та його сановниками. Серед них була грамота Мегмеда IV, у якій зазначалось, що султан відповідає згодою на прохання гетьмана прийняти його і Військо Запорозьке у своє підданство [7, с.63].

Б. Хмельницькому та його однодумцям довелося докласти чимало зусиль, щоб заручитися підтримкою Туреччини. На 1648 р. Османська імперія, яка вела воєнні дії з Венецією та Іраном, уникала загострення відносин з Річчю Посполитою, король якої Владислав IV із середини 40-х рр. спрямовував зусилля на створення антитурецької коаліції. Але уряд Порту був зацікавлений у послабленні Польщі, тому все-таки підтримав визвольні змагання українців і зобов'язав васала імперії – кримського хана – надавати їм воєнну допомогу, однак при цьому рішуче протидіяв утвердженню козацької України як незалежної держави, настійно домагаючись від гетьмана прийняття протекції султана [2, с.273].

Влітку 1648 р. гетьман направив до Стамбула посольство, яке очолив «охрещений татарин Ф. Джебжалій» [5, с.300]. Результати переговорів були вдалими: турки зобов'язувалися допомагати Б. Хмельницькому у війні з Річчю Посполитою («направити хана з ордою»); у свою чергу, гетьман обіцяв приєднати до Османської імперії значну частину Польського королівства від Дунаю по Люблін. При цьому турки особливо прагнули заволодіти Кам'янцем-Подільським, який на той час був першокласною фортецею. М. Костомаров стверджує, що «керівник козаків не боявся пестити турків обіцянками, що козаки будуть васалами Османської імперії» [5, с.300].

На думку історика, в 1648-1649 рр. питання про відокремлення від Речі Посполитої ще не стояло. Б. Хмельницький навпаки, як за-

значає М. Костомаров, «вважав за можливе, що Русь (Україна) зможе користуватися незалежністю та правами вільної нації, не пориваючи своїх зв'язків із королівством¹; щиро вірив, що Ян Казимир в якості нового польського короля задовольнить прагнення козацької України, тому сприяв його утвердженню на троні» [5, с. 289].

Упродовж 1649 р. український володар двічі направляв послів до Стамбула, засвідчуючи вірність «отоманському цезареві», готовність виступити проти ворогів Порти й гарантію безпеки на морі, прохаючи взамін надіслати на допомогу проти Польщі війська Молдавії, Валахії й Трансільванії [1, с.361]. Щодо останньої, то контакти з нею були налагоджені ще в 1648 р. Б. Хмельницький в одному з листів до трансільванського князя Дьєрдя I Ракочі писав, що хоче бачити його «опікуном і королем Польщі». У відповідь, як стверджує М. Костомаров, той обіцяв «у всіх польських землях свободу православної віри, а самому Хмельницькому – удільну державу на Україні з Києвом» [5, с.301-302].

Переговори між козацькою Україною та Туреччиною активізувалися в 1650 р. Ініціатором виступив Б. Хмельницький. Причини нового звернення в Стамбул були очевидними: розвиток відносин між Гетьманщиною та Річчю Посполитою після укладення Зборівського миру 1649 р. давав гетьману усе нові докази, що досить скоро українцям доведеться відстоювати завойовану за цією угодою автономію зброєю. Тим часом Московія ухилилася від надання військової допомоги, а кримський хан показав свою підступність при укладенні Зборівського миру [5, с.421].

Важливі переговори відбулися у кінці липня 1650 р. у Чигирині з турецьким послом Осман-агою. На них гетьман заявив про бажання вірно служити Високій Порті, зобов'язуючись не допускати морських виправ козаків, підтримувати союз із Кримом й не брати участі у ворожих акціях проти неї [5, с.421-422]. Натомість посольство А. Ждановича, що вирушило до Стамбула, одержало завдання просити султана допомогти в боротьбі з Річчю Посполитою, замінити молдавського господаря, а також висловити згоду на прийняття турецької протекції [5, с.421-422].

Наприкінці грудня 1650 р. султан Мегмед IV прийняв ухвалу взяти Б. Хмельницького «під крила й протекцію неосяжної Порти», яка мала набрати чинності після відповідної присяги з боку гетьмана [2, с.422]. У лютому 1651 р., як стверджує дослідник, турецький уряд відправив до Чигирина чергове посольство Осман-аги з атрибутами влади для гетьмана. Умови протекції були сприятливими для козацької України: вона звільнялася від сплати данини, а її зобов'язання перед Османською імперією зводилися лише до надіслання, у разі потреби, в її розпорядження війська й запобігання козацьким морським виправам. Слід зазначити, що в Стамбулі мав постійно перебувати український резидент² [5, с.421-422].

¹ Б. Хмельницький, на думку М. Костомарова, прагнув домогтися для Гетьманщини права стати третім рівноправним суб'єктом у складі Речі Посполитої. В полеміці з М. Максимовичем дослідник з цього приводу зазначав, що «якби гетьман був живий, то неодмінно був би ініціатором укладення Галяцького договору 1658 р». (Див.: Пінчук Ю. А. Полеміка між Михайлом Максимовичем і Миколою Костомаровим з приводу монографії «Богдан Хмельницький» / Ю. А. Пінчук // Історіографічні дослідження в Україні / Відп. ред. Ю. А. Пінчук. – К.: НАН України, Інститут історії України, 2005. – Вип. 16: Михайло Максимович і українська історична наука (Матеріали круглого столу, проведеного в Інституті історії України НАН України 10 листопада 2004 р. з нагоди 200-річчя від дня народження М. О. Максимовича). – С. 60-72).

² Сучасні українські дослідники В. Смолій та В. Степанков припускають, що в 1650 р. також було укладено торгівельну угоду між козацькою Україною та Портою.

Прийнявши навесні 1651 р. турецьке посольство, гетьман однак відмовився від оформлення протекції, але контактів з Османською імперією не припинив [8, с.139]. Для такого кроку в Б. Хмельницького були дуже серйозні причини. По-перше, він не був самодержавним монархом і при прийнятті важливих політичних рішень повинен був спиратися на підтримку не тільки козацької старшини, але й досить широких верств козацтва [5, с.314]. По-друге, у цьому середовищі, що сформувалося і функціонувало в умовах безупинної війни з «бусурманами» як на суші, так і на морі (заслугами в цій війні козаки обґрунтовували своє право на особливе привілейоване становище у суспільстві), ідея переходу під опіку Туреччини й, отже, включення до складу «іншого», чужого світу не могла не зустріти протидії з боку козацтва [4, с.287-288]. Це не означає, що така протидія була принципово непереможною і що серед козаків взагалі не було прихильників османської орієнтації. З цього приводу історик влучно зауважив, що «протурецькі настрої в Україні були завжди справою нечисельної партії» [6, с.73].

Крім того, гетьман повинен був враховувати, що спроба переходу під османський протекторат могла наштовхнутись на опір з боку не тільки місцевого православного духовенства, але й вселенської церкви. М. Костомаров стверджував, що повертаючись із Стамбула, посольство А. Ждановича привезло Б. Хмельницькому послання константинопольського патріарха Парфенія II, у якому висловлювалося побажання встановити контакти з гетьманом. Патріарх закликав Б. Хмельницького та козацьку старшину утримуватися від зближення з Туреччиною [2, с.423].

У лютому 1651 р. поновилися воєнні дії між козацькою Україною та Польщею. Війська у гетьмана було замало для ведення широкомасштабних військових дій, оскільки він залишив на кордоні з Литвою 20 тис. війська на чолі з М. Небабою для прикриття північних кордонів держави [5, с.149]. Тому Б. Хмельницький в основному покладався на допомогу свого союзника – кримського хана Іслам-Гірея, який, як стверджує М. Костомаров «без особливого бажання йшов на допомогу» [5, с.471].

Під час битви під Берестечком (28-30 червня 1651 р.) кримський хан заишив поле бою, котрий цього разу був більше зацікавлений в поразці гетьмана, ніж в перемозі. По-перше, він не хотів поривати з Польщею, оскільки це загрожувало його планам створення антиросійської коаліції, мету якої хан вбачав в приєднанні до Криму Казанського та Астраханського ханств, завойованих Іваном IV в XVI ст. По-друге, зближення козацької України з Портою, яке намітилося ще з 1648-1649 рр., ускладнило б звичне пограбування українських земель [3, с.149]. Цієї катастрофи, як стверджують В. Смолій та В. Степанков, вдалося б уникнути, якщо б гетьман і старшина прийняли турецьку протекцію [9, с.291].

На особливу увагу, в контексті українсько-турецьких відносин, заслуговує молдавський вектор зовнішньої політики Гетьманщини. У 1650 р. Б. Хмельницький був змушений на вимогу калги-султана Крим-Гірея взяти участь у молдавському поході. В ході цієї кампанії гетьман зумів укласти з В. Лупулом (господарем Молдавії) угоду, що передбачала військово-політичну підтримку Молдавією козацької України у її боротьбі з Польщею та згоду господаря на шлюб доньки Розанди зі старшим сином Б. Хмельницького – Тимошем [3, с.147]. Це б дало змогу породичатися з впливовою родиною Радзивіллів (старша дочка В. Лупула була одружена з Я. Радзивіллою¹) і тим самим забезпечити північні кордони Гетьманщини від нападів з боку Литви [5, с.424].

¹ Януш Радзивілл (1612-1655) з 1646 і до самої смерті був великим гетьманом литовським.

Одруження Тимоша відбулося в серпні 1652 р. В. Лупул вирішив скористатися з цього і з допомогою козаків захопити Валахію. Молдавський господар навіть уклав таємну угоду з Австрією, спрямовану проти Трансильванії. За таких обставин М. Басараб (господар Валахії) та Дьєрдь II Ракоці (князь Трансильванії) вороже поставилися до шлюбу Тимоша з Розандою, вбачаючи в ньому загрозу своїм інтересам. Окрім цього султан і хан насторожено сприйняли перспективу зростання ролі України в цьому регіоні [8, с.141].

У ході тривалого протистояння між Трансильванією, Валахією та Річчю Посполитою¹, з одного боку, і Гетьманщиною та Молдавією – з іншого, В. Лупу було позбавлено влади. Полки під проводом Тимоша були заблоковані в другій половині серпня 1653 р. в Сочаві трансильвансько-валасько-молдавськими підрозділами, до яких згодом приєдналися польські. Военні дії закінчилися смертю Т. Хмельницького й почесною капітуляцією українців. Не мали успіху й дипломатичні зусилля українського уряду в Стамбулі, спрямовані на повернення до влади В. Лупу. Порту застерега гетьмана від втручання у молдавські справи [3, с.154].

Незважаючи на невдоволення османської еліти втручанням Б. Хмельницького у справи Молдавії, український уряд і в подальшому користувався підтримкою Порти. Погіршення геополітичного становища козацької України в 1653 р. спонукало гетьмана та частину старшини відверто заявляти про готовність прийняти турецьку протекцію. Для вирішення цього питання, як стверджує дослідник, у червні 1653 р. було скликано старшинську раду. Під час її проведення «піднявся страшний галас, а турецького посла навіть відмовилися слухати» [5, с.607-608].

На думку М. Костомарова, українсько-турецькі відносини не припинилися і в подальшому, хоча козацька Україна, в силу зовнішньополітичних обставин, пішла на зближення з Московією [2, с.421]. Фактично історик на інтуїтивному рівні сформулював ази концепції полівасалітетної залежності Української держави, сам цього не усвідомлюючи [11, с.57]. Тепер, на переконання дослідника, «історичне значення особи Богдана повинно уявлятися в іншому світлі, а саме: його наступники — Брюховецькі, Дорошенки, Орлики та інші, з другорядним значенням, котрі ставили собі за мету ідею самобутності України під верховною владою Порти, не діяли врозріз із політикою Б. Хмельницького, а навпроти, думали тільки йти по вказаному ним шляху» [2, с.431].

Підсумовуючи характеристику українсько-турецьких відносин за часів правління Б. Хмельницького в оцінці М. Костомарова, варто зупинитися на наступних моментах: по-перше, він першим в історичній науці ґрунтовно висвітлив відносини середини XVII ст. між Портою та Гетьманщиною не в статичній ретроспективі, а в динаміці, логічно виводячи наступні події з попередніх; по-друге, висловив припущення, що Порту потрібна була козацькій Україні перш за все для того, щоб нейтралізувати загрозу з боку Кримського ханства; по-третє, стверджував, що на заваді прийняттю турецької протекції стали міжконфесійні суперечності та ментальні установки; по-четверте, довів, що турецький вектор зовнішньої політики мав завжди прихильників серед козацької старшини.

Список використаних джерел:

1. Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. / Редкол.: В.А.Смолій (відп. ред.) та ін. – 2-ге вид. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – Т. 1. – 800 с.: іл. – Бібліогр.: с. 690-781.

¹ Готуючи взимку 1653 р. змову проти В. Лупу, Дьєрдь II Ракоці та М. Басараб пішли на зближення з Річчю Посполитою, сподіваючись на її підтримку.

2. Костомаров Н. И. Богдан Хмельницкий – Данник Оттоманской Порты / Н. И. Костомаров // Костомаров Н. И. Казаки. Исторические монографии и исследования. (Серия «Актуальная история России»). – М.: «Чарли», 1995. – С. 420-431.
3. Костомаров М. И. Галерея портретів: Біогр. нариси: Для серед. та ст. шк. віку / Упоряд. і передм. В. О. Заминський; Пер. з рос. М. М. Іляш; Худож. С. К. Семендяев. – К.: Веселка, 1993. – 326 с.: іл. – (Золоті ворота).
4. Костомаров Н. И. Иван Сvirговский, украинский казацкий гетман XVI века / Н. И. Костомаров // Костомаров Н. И. Казаки. Исторические монографии и исследования. (Серия «Актуальная история России»). – М.: Чарли, 1995. – С. 287-311.
5. Костомаров Н. И. Матеріали и исследования. Богдан Хмельницкий. (Серия «Актуальная история России») / Н. И. Костомаров – М.: Чарли, 1994. – 768 с.
6. Костомаров Н. И. Ответ г. Падалице / Н. И. Костомаров // Науково-публіцистичні і polemічні писання Костомарова [Зібрані заходом академічної комісії української історіографії / За ред. М. С. Грушевського] – К.: ДВУ, 1928 – С. 68-74.
7. Микола Костомаров: Віхи життя і творчості: Енцикл. довід. / В. А. Смолій, Ю. А. Пінчук, О. В. Ясь; Вступ. ст. і заг. ред. В. А. Смолія. – К.: Вища школа, 2005. – 543 с.: іл.
8. Смолій В. А. Дипломатична боротьба за збереження Української держави. Перетворення України на об'єкт міжнародних відносин (1657-XVIII ст.) / В. А. Смолій, В. С. Степанков // Нариси з історії дипломатії України / За ред. В. А. Смолія. – К.: Вид. дім «Альтернативи», 2001. – 736 с.
9. Смолій В. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 pp.) / В. Смолій, В. Степанков. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 447 с.
10. Флоря Б. Богдан Хмельницкий и турецька «протекція» / Б. Флоря // Київська старовина. – 2001. – № 3. – С. 87-107.
11. Чухліб Т. В. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648-1714 pp. – Вид. 2-ге, доопр. / Т. В. Чухліб. – К.: Вид-во «Арістей», 2005. – 640 с.

The article highlights on the basis of Kostomarov's works Ukrainian-Turkish relations, mainly functioning of diplomatic embassies and missions, B. Khmelnytsky's attempt to oppose Poland with help of alliance with Osman Empire and its vassal – the Crimean Khanate.

Key words: *B. Khmelnytsky, Cossack Ukraine, embassy, diplomacy, relations, agreement, treaty, protection.*

Отримано: 12.03.2010

УДК 94(477.43)•18/19:930.2

І. В. Дробна

ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНИЙ РОЗВИТОК КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО ЗА ДОКУМЕНТАЛЬНИМИ ЛИСТІВКАМИ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті зроблена спроба на основі інформації документальних листівок кінця ХІХ – початку ХХ ст. простежити історико-архітектурний розвиток міста Кам'янець-Подільського.

Ключові слова: *документальна листівка, вид, серія, фотографія, літографія, фототипія, фотоофсетний друк, акварельна ведута.*

Перші друковані листівки з'явилися 1 жовтня 1869 р. в Австро-Угорщині за ініціативи професора Віденської академії Е.Германа [7, с.21], в Німеччині, Англії, Швейцарії – у 1870 р., Російській імперії – 1872 р., а в США – 1873 р. Спочатку репродукції на них були чорно-білими, і лише згодом з'явилися кольорові хромолітографії (літографський спосіб друкування багатоколірних зображень) з видами міст [16, с.16]. Назви міст і службові написи на цих картках відтворювалися російською, німецькою, польською, французькою, італійською й лише на окремих з них – українською мовою.